

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

# КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

**Підручник**

За загальною редакцією  
президента НАПрН України, ректора Національного юридичного  
університету імені Ярослава Мудрого, академіка НАН України,  
заслуженого діяча науки і техніки України,  
доктора юридичних наук, професора *В. Я. Тація*,  
доктора юридичних наук, професора *О. В. Капліної*,  
доктора юридичних наук, доцента *О. Г. Шило*

*Затверджено Міністерством освіти і науки України*

Харків  
«Право»  
2014

УДК 343.1(477)  
ББК 67.9(4УКР)311я73  
К82

*Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник  
для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-8529 від 20 травня 2013 р.)  
Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету  
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 7 від 19 березня 2013 р.)*

#### Рецензенти:

*В. О. Коновалова* – академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»;

*В. Т. Нор* – академік НАПрН України, заслужений юрист України, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка;

*М. Є. Шушило* – заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка

#### Авторський колектив:

проф. Ю. М. Грошевий – глави 1, 2, 3, глава 5 § 1 (разом із доц. А. Р. Туманянц); глава 7 (разом із проф. О. В. Капліною, доц. О. Г. Шилю), глава 8 (разом із проф. О. В. Капліною, доц. О. Г. Шилю); глава 24; проф. В. Я. Тацій – глава 4; проф. О. В. Капліна – глава 5 § 2, глава 7 (разом із проф. Ю. М. Грошевим, доц. О. Г. Шилю), глава 8 (разом із проф. Ю. М. Грошевим, доц. О. Г. Шилю); глави 15, 17; доц. О. Г. Шилю – глава 7 (разом із проф. Ю. М. Грошевим, проф. О. В. Капліною); глава 8 (разом із проф. Ю. М. Грошевим, проф. О. В. Капліною); глава 12 § 1–2, глава 12 § 3 (разом із канд. юрид. наук О. В. Верхогляд-Герасименко); глава 13 (разом із канд. юрид. наук О. І. Тищенко); глава 21 (разом із доц. А. Р. Туманянц); доц. А. Р. Туманянц – глава 5 § 1 (разом із проф. Ю. М. Грошевим); глава 5 § 5; глава 21 (разом із доц. О. Г. Шилю); глава 22; доц. В. М. Трофименко – глава 5 § 3; глава 23; канд. юрид. наук С. В. Давиденко – глава 5 § 4, § 6; глава 11; доц. В. І. Маринів – глава 6; глава 26 § 1–4, глава 27; канд. юрид. наук Д. Є. Кутоманов – глави 9, 34; доц. О. М. Дроздов – глави 28, 29, 36, 37; доц. С. Б. Фомін – глава 10 § 1, глава 10 § 2 (разом із канд. юрид. наук Т. В. Корчевою), глава 16 (разом із канд. юрид. наук С. О. Гриненком); канд. юрид. наук С. О. Гриненко – глава 16 (разом із доц. С. Б. Фомініним), глави 32, 33; доц. В. В. Вапнярчук – глава 14; доц. Ю. В. Хоматов – глава 25; канд. юрид. наук О. І. Тищенко – глава 13 (разом із доц. О. Г. Шилю); доц. М. О. Карпенко – глава 30; доц. С. Л. Шаренко – глави 31, 35; канд. юрид. наук І. А. Тітко – глава 19; канд. юрид. наук О. І. Бережний – глава 20; доц. Т. М. Мирошніченко – глава 18; доц. І. Ю. Мірошников – глава 26 § 5, 6; канд. юрид. наук О. В. Верхогляд-Герасименко – глава 12 § 3 (разом із доц. О. Г. Шилю); канд. юрид. наук Т. В. Корчева – глава 10 § 2 (разом із доц. С. Б. Фомініним)

#### Укладачі предметного покажчика:

асист. С. І. Перепелиця, асист. Є. В. Повзик

**Кримінальний процес** : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц  
К82 та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, О. В. Капліної, О. Г. Шилю. – Х. : Право, 2014. – 824 с.  
ISBN 978-966-458-488-0

Підручник підготовлено відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України з урахуванням нових підходів до розуміння сутності кримінального провадження, його завдань та побудови, визначення правового статусу його учасників, усвідомлення нормативного змісту загальних засад кримінального провадження. У підручнику врахована практика Європейського суду з прав людини, правові позиції Конституційного Суду України та новітня правозастосовна практика.

Підручник відповідає програмі навчального курсу «Кримінальний процес».

Для студентів, аспірантів, слухачів і курсантів юридичних навчальних закладів, викладачів, учених-правознавців, а також практичних працівників – суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів.

УДК 343.1(477)  
ББК 67.9(4УКР)311я73

ISBN 978-966-458-488-0

© Грошевий Ю. М., Тацій В. Я., Туманянц А. Р. та ін., 2014  
© «Право», 2014

## Список основних скорочень

|            |                                                                               |
|------------|-------------------------------------------------------------------------------|
| ВР України | – Верховна Рада України                                                       |
| ВССУ       | – Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ |
| ВСУ        | – Верховний Суд України                                                       |
| ГК         | – Господарський кодекс України                                                |
| ЄРДР       | – Єдиний реєстр досудових розслідувань                                        |
| ЄСПЛ       | – Європейський суд з прав людини                                              |
| ЗДПЛ       | – Загальна декларація прав людини                                             |
| ЗК         | – Земельний кодекс України                                                    |
| ЗУ         | – Закон України                                                               |
| КАС        | – Кодекс адміністративного судочинства України                                |
| КВК        | – Кримінально-виконавчий кодекс України                                       |
| КЗПЛ       | – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод                    |
| КЗпП       | – Кодекс законів про працю України                                            |
| КК         | – Кримінальний кодекс України                                                 |
| КМУ        | – Кабінет Міністрів України                                                   |
| КПК        | – Кримінальний процесуальний кодекс України                                   |
| КСУ        | – Конституційний Суд України                                                  |
| КУпАП      | – Кодекс України про адміністративні правопорушення                           |
| МВС        | – Міністерство внутрішніх справ України                                       |
| МЗС        | – Міністерство закордонних справ України                                      |
| МК         | – Митний кодекс України                                                       |
| МОЗ        | – Міністерство охорони здоров'я України                                       |
| МПГПП      | – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права                         |
| МФ         | – Міністерство фінансів України                                               |
| МЮ         | – Міністерство юстиції України                                                |
| НБУ        | – Національний банк України                                                   |
| ПВСУ       | – Пленум Верховного Суду України                                              |
| ПДК        | – Податковий кодекс України                                                   |
| ПЕОМ       | – персональна електронно-обчислювальна машина                                 |
| ПК         | – Повітряний кодекс України                                                   |
| ППВССУ     | – Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України                      |

|       |                                                   |
|-------|---------------------------------------------------|
| ППВСУ | – Постанова Пленуму Верховного Суду України       |
| СБУ   | – Служба безпеки України                          |
| СК    | – Сімейний кодекс України                         |
| СТЗ   | – спеціальні технічні засоби отримання інформації |
| ФДМ   | – Фонд державного майна України                   |
| ЦК    | – Цивільний кодекс України                        |
| ЦПК   | – Цивільний процесуальний кодекс України          |

## Передмова

Прийнятий 13 квітня 2013 р. Кримінальний процесуальний кодекс України суттєво модернізував порядок здійснення кримінального провадження, запровадив низку нових інститутів, до яких слід віднести інститут слідчого судді, заходів забезпечення кримінального провадження, негласних слідчих (розшукових) дій, укладення угод тощо. Аналіз його новацій свідчить про те, що законодавець не просто оновив кримінальне процесуальне законодавство, а здійснив його докорінні зміни, що, по суті, мають наслідком зміну парадигми кримінального процесу, сталих підходів до розуміння його засадничих положень. Це зумовило необхідність розробки навчального курсу з кримінального процесу, побудованого на оновлених концептуальних підходах до визначення його структури та змісту, в якому систематизовані та комплексно проаналізовані норми Кримінального процесуального кодексу України, сформульовані нові дефініції, запропоновані нові підходи до викладення навчального матеріалу, що дозволить усвідомити сутність нового кримінального процесу України.

Основною метою підготовленого видання є розробка належного методичного забезпечення навчального процесу, що відповідає чинному кримінальному процесуальному закону, викладення у доступній для студентів формі навчального матеріалу щодо порядку здійснення кримінального провадження за новим законодавством, правового статусу суб'єктів кримінальних процесуальних відносин, доказового права, інших основних кримінальних процесуальних інститутів. Це дасть можливість усвідомити ті зміни, які відбулися не лише в правовому регулюванні кримінальної процесуальної діяльності, а й у праворозумінні в цілому.

Глави підручника побудовані послідовно, логічно, супроводжуються глибоким аналізом законодавства, практики Європейського суду з прав людини, що дасть змогу студентам на належному рівні підготуватися до практичної діяльності та сприятиме формуванню у них нової правової свідомості, в основі якої – пріоритет прав і свобод людини, а також усвідомлення обов'язку держави щодо їх утвердження та забезпечення.

При викладенні нового навчального матеріалу авторський колектив керувався науковою та педагогічною традицією, що склалася протягом багатьох років викладання курсу кримінального процесу відомими фахівцями кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», засновниками харківської школи кримінального процесу, – Л. Є. Владимировим, М. М. Гродзинським, А. Л. Рівліним, М. І. Бажановим, С. А. Альпертом і яка продовжує формуватися та удосконалюватися під керівництвом професора Ю. М. Грошевого.

Підручник буде корисним для студентів юридичних вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, науковців. Він може бути використаний і у практичній діяльності працівників правоохоронних органів та суду, адже при викладенні окремих положень, що мають спірний характер у процесі правозастосування, автори на підставі аналізу норм діючого законодавства, нової слідчої, прокурорської та судової практики пропонують оптимальні, на їх погляд, шляхи вирішення таких питань.

Авторський колектив підручника щиро вдячний вельмишановним рецензентам – академіку НАПрН України, заслуженому діячу науки і техніки України, доктору юридичних наук, професору, професору кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» В. О. Коноваловій, академіку НАПрН України, заслуженому юристу України, доктору юридичних наук, професору, завідувачу кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка В. Т. Нору, заслуженому діячу науки і техніки України, доктору юридичних наук, професору, професору кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Є. Шумилу за доброзичливе ставлення та конструктивні зауваження.

# Глава 1

## Поняття, типи та система кримінального процесу. Кримінальні процесуальні форма, функції та гарантії

### § 1. Поняття кримінального процесу

Термін «кримінальний процес» походить від латинських *criminalis* – злочинний та *processus* – проходження, просування вперед. Ці слова у сполученні набувають іншого, дещо відмінного від буквального змісту: провадження з притягнення до кримінальної відповідальності та покарання за вчинене кримінальне правопорушення (кримінальний проступок або злочин). У КПК України як синонім вживається поняття «кримінальне провадження».

Кримінальне провадження – досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність (п. 10 ст. 3 КПК).

Поняття «кримінальний процес» використовується у кількох значеннях. Перше значення пов'язано з розумінням кримінального процесу як особливого виду державної діяльності. Друге значення обумовлено тим, що кримінальна процесуальна діяльність, будучи врегульованою правом, має своєю правовою основою кримінальне процесуальне право або галузь права як сукупність правових норм, що регулюють зазначену діяльність.

Третє значення терміна – наука кримінального процесу або одна з галузей юридичної науки, яка становить систему понять, уявлень, поглядів та ідей, що розкривають сутність кримінального процесу, закономірності його виникнення та розвитку.

Крім того, кримінальний процес – навчальна дисципліна, входить до переліку обов'язкових навчальних дисциплін у вищих навчальних закладах за спеціальністю «Правознавство».

Кримінальний процес є засобом захисту державного та суспільного ладу, правопорядку, прав та інтересів громадян від кримінальних правопорушень.

Кримінальний процес – це врегульована нормами кримінального процесуального законодавства діяльність оперативних підрозділів, слідчого, керівника органу досудового розслідування, прокурора, слідчого судді та суду, яка ґрунтується на засадах кримінального провадження, по виявленню ознак складу кримінального правопорушення, досудовому розслідуванню, судовому розгляду та вирішенню кримінальних справ, спрямована на виконання завдань кримінального провадження.

Важливо підкреслити, що кримінальний процес – це вид державної діяльності. Саме держава через спеціально створені нею органи здійснює протидію злочинності, охороняє конституційний лад, соціально-економічні, політичні й особисті права та свободи громадян, права та законні інтереси юридичних осіб від кримінальних право-

порушень. Кримінальну процесуальну діяльність можуть здійснювати лише ті державні органи, які на це уповноважені законом: оперативні підрозділи, слідчі органу досудового розслідування, керівники органу досудового розслідування, прокурори, слідчі судді та суд. Вони наділені необхідною владою та при наявності законних підстав можуть застосовувати заходи державного примусу. Рішення, прийняті ними в межах своїх повноважень, обов'язкові для виконання всіма установами, організаціями, посадовими особами та громадянами. Так, наприклад, вирок суду проголошується іменем України і є обов'язковим для виконання на всій території України (ст. 124 Конституції України).

У цій діяльності беруть участь інші особи, які реалізують свої права та виконують обов'язки і є учасниками кримінального провадження: 1) захищають власні інтереси (підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач); 2) здійснюють захист або представництво інтересів у кримінальному провадженні (захисник, представники потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, законний представник цивільного позивача); 3) виконують інші функції у кримінальному провадженні (заявник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник).

Учасники кримінального провадження взаємодіють між собою. Ця взаємодія являє собою сукупність численних відносин, що виникають між учасниками кримінального провадження. Такі відносини набувають характеру правовідносин, оскільки врегульовані правом. Отже, правовідносини, що виникають між учасниками кримінального провадження, також є невід'ємною складовою поняття кримінального процесу.

Складовим елементом поняття кримінального процесу є також завдання кримінального провадження. Специфічні завдання кримінального провадження відрізняють його від інших видів державної діяльності. Кримінальна процесуальна діяльність виникає та здійснюється лише у зв'язку з кримінальним правопорушенням або при виявленні ознак кримінального правопорушення. Лише тоді, коли постає питання про можливість кримінальної відповідальності за діяння, що заборонені законодавчими актами України, які встановлюють кримінальну відповідальність, може мати місце кримінальна процесуальна діяльність, а органи досудового розслідування, прокуратури та суд одержують право реалізовувати свої кримінальні процесуальні повноваження, здійснювати процесуальні дії.

Відповідно до ст. 2 КПК завданнями кримінального провадження є: 1) захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень; 2) охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження; 3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Виконанню цих завдань служить весь порядок кримінального провадження, який визначається КПК та іншими нормативними актами.

Крім того, до елементів, які становлять зміст кримінального процесу, слід віднести засади кримінального провадження, кримінальні процесуальні форму та гарантії.



## **§ 2. Наука кримінального процесу**

Під поняттям «наука» розуміють особливий вид пізнавальної діяльності, спрямований на вироблення об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про дійсність. Як і всі види пізнання, наука виникла з потреб практики і особливим способом регулює її. Наука ставить своєю метою виявити сутнісні зв'язки (закони), відповідно до яких об'єкти можуть перетворюватися в процесі людської діяльності.

Наука кримінального процесу теоретично узагальнює досвід кримінальної процесуальної діяльності, аналізує актуальні питання застосування кримінального процесуального законодавства, що мають місце у практиці правоохоронних органів та суду, розробляє науково-практичні рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності кримінальної процесуальної діяльності всіх суб'єктів кримінального процесу.

Кримінальний процес вивчається наукою, або теорією кримінального процесу. Те, що вивчає наука, називають її **об'єктом**. Теорія кримінального процесу має справу з кримінальними процесуальними нормами та практикою їх застосування. Іншими словами, об'єктом науки кримінального процесу виступає кримінальна процесуальна діяльність.

Разом з тим кримінальна процесуальна діяльність цікавить науку кримінального процесу не задля просто опису, а головним чином для пояснення явищ реальності та прогнозування напрямів їх розвитку. Тому теорія кримінального процесу в кінцевому підсумку намагається виявити в досліджуваних об'єктах відповідні властивості, зв'язки та закономірності. Отже, **предметом** науки кримінального процесу є властивості кримінального процесу, його зв'язки, закономірності виникнення, функціонування та розвитку як соціально-правового явища.

Таким чином, наука кримінального процесу вивчає: систему норм кримінального процесуального права як цілісне соціально-правове явище, їх внутрішній логічний зміст, структуру та ефективність застосування; суть, завдання і засади кримінального провадження, а також правові ідеї, які обумовлюють їх нормативний зміст та спрямованість; розвиток і основні риси кримінального провадження; правове становище суду, сторін та інших учасників кримінального провадження; проблеми теорії доказів, кримінального процесуального пізнання тощо.

У теорії кримінального процесу детально досліджується: порядок кримінальної процесуальної діяльності від її початку до завершення; кримінальні процесуальні відносини, які виникають у результаті такої діяльності, та кримінальні процесуальні правопорушення; правове становище особи у кримінальному провадженні, її права та їх кримінальні процесуальні гарантії; повноваження оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, прокуратури і суду у кримінальному провадженні.

Крім того, наука кримінального процесу вивчає історію кримінального процесу; аналізує типи, форми та тенденції розвитку зарубіжного кримінального процесу, їх переваги та недоліки, а також вплив на кримінальне процесуальне законодавство України; виявляє протиріччя та прогалини в законодавстві; оцінює законопроекти; прогнозує розвиток кримінального процесу України.

Окрім предмета, кримінальна процесуальна теорія, як і будь-яка інша наука, має свою **методологію** (від грец. *methodos* – шлях дослідження або пізнання, *logos* – поняття, вчення), тобто систему принципів і методів дослідження предмета науки кримінального процесу.

**Метод** (від грец. *methodos* – шлях, спосіб дослідження, навчання, викладу) – сукупність прийомів і операцій пізнання і практичної діяльності; спосіб досягнення певних результатів у пізнанні та практиці. Застосування того чи іншого методу визначається метою пізнавальної або практичної діяльності, предметом вивчення або діями та умовами, в яких здійснюється діяльність. Кожна сфера людської діяльності має свої специфічні методи. Саме тому предмет кримінальної процесуальної науки визначає специфіку застосування в ній загальнонаукових, окремих наукових і спеціальних методів пізнання, зумовлених загальним діалектико-матеріалістичним методом, що зобов'язує розглядати всі явища і процеси в розвитку та протиріччях.

Сучасна наука кримінального процесу переважно користується такими методами: *формально-логічним* (виявляється у граматичному, логічному та системному тлумаченні наукою кримінального процесу норм права); *історичним* (полягає у вивченні кримінального процесу у розвитку); *соціологічним* (вивчення кримінального процесу як соціального інституту в його органічному зв'язку з іншими соціальними інститутами; врахування впливу цивілізаційних, економічних, політичних, культурних та інших соціальних факторів на досягнення завдань кримінального провадження; дослідження ефективності кримінальних процесуальних норм шляхом опитувань, анкетування, статистичних досліджень тощо); *порівняльно-правовим* (зіставлення і оцінка правових інститутів та кримінальних процесуальних норм різних держав, що дає можливість врахувати недоліки та запозичити досягнення правового регулювання у сфері кримінального процесу за кордоном).

Наука кримінального процесу виникла багато віків тому та має цікаву і різноманітну історію. В її створенні і розвитку беруть участь вчені, що представляють різні наукові напрями, але мають і загальні цілі, об'єднані загальною турботою про зміцнення законності.

## § 3. Типи кримінального процесу

Під поняттям «тип» (від грец. *typos* – відбиток, форма, зразок) у сучасній науці розуміють предмет або явище, що містять риси, які повторюються у багатьох інших, подібних їм, явищах або предметах та вважаються типовими. Поняття «тип» нерозривно пов'язане з поняттям «типологія» (від грец. *typos* – відбиток та *logos* – вчення), яке являє собою метод наукового пізнання, в основі якого лежить розчленовування систем об'єктів і їх групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу. Отже, «тип» є певним логічним поняттям, яке передбачає завідоме спрощення реальності та використовується для дослідження причин та характеру відхилень історичної дійсності від ідеальної моделі.

Типи кримінального процесу розрізняють залежно від того, які завдання стоять перед кримінальним процесом, як визначені повноваження та функції відповідних державних органів, наскільки у процесі представлені та захищені права людини, яка система доказів, на кого покладено обов'язок забезпечення доведеності вини особи, тощо.

У доктрині кримінального процесу виділяють певні історичні типи кримінального процесу: 1) розшуковий; 2) змагальний; 3) змішаний.

*Розшуковий тип кримінального процесу* характеризується, за загальним правилом, такими ознаками:

1) обвинувачення, захист, розгляд і вирішення кримінальної справи належать до компетенції одного і того ж органу державної влади – органу розслідування (він міг мати формальну назву: слідчий, суддя тощо). Саме цей орган розпочинає досудове розслідування, встановлює обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, застосовує заходи забезпечення кримінального провадження та приймає всі інші процесуальні рішення;

2) відсутні процесуально самостійні сторони захисту і обвинувачення, отже, відсутня правова рівність сторін. Замість цього є предмет розслідування та підслідний. Причому підслідний виступає не суб'єктом кримінальних процесуальних відносин, а об'єктом впливу з боку органу розслідування;

3) відсутні достатні гарантії для захисту прав та інтересів підслідного, оскільки завдання по їх забезпеченню покладено на орган розслідування, який сприймає такі гарантії як певну формальність, недотримання якої не тягне за собою істотних негативних процесуальних наслідків;

4) рушійною силою процесу є не спір сторін, а безособова воля органу розслідування, веління закону;

5) процесуальна діяльність державного органу не відділена від адміністративної;

6) відсутня належна правова процедура.

До видів розшукового процесу відносять: 1) дізнання громади; 2) вотчинний суд (суд землеволодільця, який користується правами суду над підпорядкованим йому населенням); 3) кримінально-адміністративна розправа (здійснювалася стосовно всього населення цивільною чи військовою адміністрацією, або спеціальним поліцейським органом та була типовою для деспотичних держав, жорстких окупаційних режимів); 4) військово-польовий суд (являє собою надзвичайну судову процедуру в діючій армії, що перебуває в похідно-бойових умовах, тому досудове розслідування та збір доказів практично не проводилися через відсутність часу та реальну небезпеку з боку ворога; розгляд справи провадився суддями, які призначалися з числа офіцерів та за відсутності прокурора і захисника); 5) ассиза (від пізньолат. *assisae* – засідання, зібрання) (являє собою певний компроміс між дізнанням громади та кримінально-адміністративною розправою, оскільки у суді присутній не лише так званий місцевий елемент, але є і представництво центральної влади); 6) інквізиційний (від лат. *inquisitio* – розслідування, розшук) процес; 7) слідчий процес (бюрократичний вид розшукового процесу, характерними ознаками якого були ра-

ціональність, безособовість, суворе регламентованість процедур, перевага форми над змістом, опосередкованість дослідження доказів, скасування тортур задля отримання доказів).

Розглянемо інквізиційний процес.

У Західній Європі інквізиційний процес почав формуватися як релігійний, канонічний (X–XV ст.), пізніше він став світським, державним. Середні віки ознаменувалися прийняттям у Західній Європі низки нормативних актів, які завершили створення інквізиційної системи кримінального провадження. Кримінальне уложення імператора Карла V відоме під назвою «Кароліна» (1532 р.).

Інквізиційний процес проіснував у Франції до Великої буржуазної революції 1789 р., в Австрії – до прийняття Статуту кримінального судочинства 1873 р., у Німеччині – до введення імперського Статуту 1876 р., у Росії – до судової реформи 1864 р.

Для інквізиційного процесу характерні такі риси:

1) приводом до початку кримінального провадження був донос;  
2) розрізняли загальне слідство (*inquisitio generalis*), яке призначалося для з'ясування питання про те, чи мала місце досліджувана подія (дія) та чи містить вона склад правопорушення (*corpus delicti*), після чого провадилося слідство проти конкретної особи (*inquisitio specialis*), під час якого збиралися докази винуватості цієї особи;

3) суд був відділений від адміністрації, але, з іншого боку, і відповідальний перед нею;

4) інквізиційний процес, на відміну від інших видів розшукового процесу, був достатньо детально нормативно врегульований;

5) провадження було таємним та письмовим. Публіка в засідання, як правило, не допускалася, зате скликалася для спостереження за виконанням вироку;

6) панувала формальна система доказів у найбільш грубій та суворій формі, оскільки за основу доказування бралось визнання особи, отримане під торттурами. В основу формальної системи доказів були покладені приблизні, наївні узагальнення та спостереження (наприклад, переконання, що невинуватий ніколи не стане обмовляти самого себе), а також релігійні та класові міркування (показання заможних, іменитих, духовних мали більшу цінність);

7) функції обвинувачення, захисту та правосуддя надавалися одній особі. Отже, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості відсутні, захисник не допускався. Суд виходив з презумпції винуватості. Тому, якщо особа стверджувала, що невинувата, тягар доказування невинуватості покладался саме на неї;

8) розрізняли вироки обвинувальні, виправдувальні та ті, які залишали засудженого під підозрою. Таке залишення під підозрою на все життя кидало тінь на репутацію особи, вину якої не вдалося встановити;

9) перегляд вироку могли ініціювати лише відповідні посадові особи держави («ревізія»).

Радикальні судові реформи XVIII–XIX ст., епоха буржуазних революцій ознаменувалися відмежуванням судової влади від законодавчої та виконавчої, від суддів

вимагали підкорення лише закону; відмовилися від теорії формальних доказів; запроваджувалася оцінка доказів за внутрішнім переконанням суддів. Так, Наполеон за допомоги видатних юристів за досить короткий строк (1801–1810 рр.) розробив Цивільний, Цивільний процесуальний, Кримінальний, Кримінальний процесуальний кодекси та Торгове уложення, які стали основою європейського законодавства на півтори сотні років. У фарватері світового історичного прогресу йшла і Росія, де в 1864 р. було прийнято найвидатніші пам'ятки правової культури – Статут цивільного судочинства, Статут кримінального судочинства. Наведене й обумовило становлення сучасного для того часу кримінального судочинства.

*Змагальний тип кримінального процесу* характеризується певними ознаками:

1) наявність двох протилежних сторін: обвинувачення (кримінального переслідування) та захисту;

2) процесуальна рівність сторін. Проте юридична рівність сторін не означає їх повне рівноправ'я. Справа в тому, що обвинувальну функцію виконують державні органи, які за своєю потужністю значно переважають сторону захисту. Тому, щоб змагальність була реальною, а не ілюзорною, сторона захисту наділяється додатковими правами, які відсутні у сторони обвинувачення. Сукупність таких прав отримала в теорії кримінального процесу назву «переваги захисту» (*favor defensions* – лат.). Серед таких переваг захисту слід назвати презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини, правило тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого тощо;

3) наявний гласний та незалежний від сторін суд, який не має права брати на себе здійснення ні обвинувальної функції, ні функції захисту;

4) головною рушійною силою змагального типу процесу є спір сторін з приводу обвинувачення.

Змагальний тип процесу має два різновиди, які він послідовно проходив у своєму історичному розвитку та які тією чи іншою мірою продовжують застосовуватися і в наш час у різних національних правових системах. Це обвинувальний та позовний види змагального типу процесу.

Обвинувальний, або аккузаційний (від лат. *accusatio* – обвинувачення) вид процесу є змагальним, оскільки в ньому беруть участь сторони, і від того, хто з них отримає перемогу у спорі, залежить вирок суду. Проте така змагальність за своєю суттю є формальною. Адже значення мають лише зовнішні, і по суті, сторонні для справи, фактори (наприклад, фізична сила та витривалість під час випробовувань обвинуваченого і обвинувача вогнем або водою; ордалії (судові поєдинки)).

Позовний вид змагального типу процесу містить два різновиди: приватно-позовний процес та публічно-позовний процес.

Приватно-позовний процес являє собою вид змагальності, який характеризується наявністю приватного обвинувача, рівноправ'ям сторін, рівномірним розподілом між ними тягара доказування та пасивною роллю суду у доказуванні.

У публічно-позовному процесі обвинувачення підтримується офіційними особами в силу службового обов'язку, який переслідує мету встановити об'єктивну істину, але разом з тим вважає обвинуваченого невинуватим, усі сумніви тлумачаться на користь

обвинуваченого, а тягар доказування покладається на обвинувача. Разом з тим суд у публічно-позовному процесі наділений субсидіарною (допоміжною) активністю, яка спрямована на відновлення рівноваги або забезпечення фактичної рівності сторін (наприклад, у разі процесуальної бездіяльності сторін має право викликати свідків, витребувати предмети та документи тощо).

*Змішаний тип процесу* також є одним з історичних типів кримінального процесу, що поєднує риси розшукового і змагального типів процесів. З одного боку, у ньому виражені демократичні засади судового розгляду (усність, гласність, змагальність, безпосередність), а з другого – елементи більш ранніх типів кримінального процесу, що проявляється у вигляді різних обмежень процесуальних прав підозрюваного (обвинуваченого) і захисника на досудовому розслідуванні (одночасне виконання слідчим функцій розслідування та прийняття рішення з низки питань і у провадженні в цілому). Змішаний тип кримінального процесу існує в сучасних Німеччині, Російській Федерації, Франції та деяких інших країнах Європи.

У ХХІ ст. намітилася тенденція запровадження *відновлювального правосуддя*, завдання якого вбачають не в тому, щоб домогтися встановлення істини будь-якою ціною та засудити особу, а в забезпеченні права особи та ресоціалізації винного, досягненні компромісу між обвинуваченим та потерпілим (наприклад, шляхом укладання угоди про примирення).

Тому можна стверджувати, що на сучасному історичному етапі в Україні панує змішаний тип кримінального процесу з окремими елементами відновлювального правосуддя.

## § 4. Кримінальна процесуальна форма

Порядок провадження у кримінальній справі називають ще **кримінальною процесуальною формою** діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, а також усіх осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Кримінальна процесуальна форма являє собою правовий режим кримінальної процесуальної діяльності, що включає дотримання юридичних процедур, виконання певних процесуальних умов та забезпечення гарантій у кримінальному провадженні.

Таким чином, у понятті кримінальної процесуальної форми зроблено акцент на тому, що діяльність оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді та суду формалізована. Іншими словами, така діяльність упорядкована, врегульована, має певні форми, які створюються низкою вимог, що пред'являються до неї.

Під *юридичними процедурами* слід розуміти певну послідовність, черговість вчинення тих чи інших процесуальних дій. Наприклад, повідомлення про підозру обумовлює певну черговість дій слідчого: складання письмового повідомлення про підозру, погодження цього повідомлення з прокурором та вручення письмового повідомлення про підозру (статті 276–278 КПК).



*Процесуальними умовами* є нормативні приписи, які встановлюють підстави здійснення процесуальних дій; зобов'язують окремих учасників кримінального провадження отримувати попередній дозвіл (ухвалу слідчого судді, згоду прокурора); вводять різного роду заборони та обмеження на вчинення ряду дій (зокрема, заборона отримувати показання шляхом катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження); визначають коло учасників процесуальних дій та їх процесуальне положення; встановлюють у визначених законом випадках місце, час або строки проведення процесуальних дій (наприклад, строки досудового розслідування).

Процесуальні умови можна поділити на два види: *загальні* (наприклад, загальні вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій) та *спеціальні*, які встановлені кримінальним процесуальним законом для конкретного виду процесуальних дій.

Кримінальна процесуальна форма гарантує права та законні інтереси всіх осіб, які беруть участь у справі, у тому числі підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, свідків, експертів та інших учасників кримінального провадження, додержання вимог повноти, всебічності та об'єктивності досудового розслідування, ухвалення законного, обґрунтованого та вмотивованого судового рішення. Таким чином, *кримінальні процесуальні гарантії* являють собою спеціальні правові засоби, що забезпечують реалізацію прав та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також виконання ними своїх обов'язків<sup>1</sup>.

Кримінальну процесуальну форму характеризують такі риси, як *загальність*, *єдність* та *обов'язковість*.

*Загальність* кримінальної процесуальної форми полягає в тому, що під час досудового розслідування та судового провадження застосовуються єдині для певної категорії справ правила судочинства. Крім того, процесуальна форма визначає провадження слідчих (розшукових), судових та інших процесуальних дій, а також порядок кримінального судочинства в цілому.

Так, якщо поглянути на кримінальний процес у цілому, то можна побачити, що він складається зі стадій та проваджень, які відрізняються між собою цілями та завданнями; колом учасників кримінального провадження; рішеннями, які приймаються або ухвалюються. Іншими словами, мають власну кримінальну процесуальну форму.

Кримінальне провадження може включати в себе як особливі порядки, так і окремі стадії. Наприклад, до особливих порядків кримінального провадження законодавець відносить, зокрема, кримінальне провадження на підставі угод (гл. 35 КПК) та кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення (гл. 36 КПК). У свою чергу, судові провадження у першій інстанції включає в себе таку стадію, як судовий розгляд (гл. 28 КПК).

Загальність кримінальної процесуальної форми передбачає і її *диференціацію*. Під диференціацією кримінальної процесуальної форми слід розуміти можливість у рамках єдиної судової системи, єдиного кримінального процесуального законодавства,

<sup>1</sup> Сутність кримінальних процесуальних гарантії буде розглянута у § 7 цієї глави.

грунтуючись на єдиних засадах кримінального провадження, вирішувати єдині завдання кримінального провадження різними способами. Виділяють два напрями диференціації кримінальної процесуальної форми: її спрощення (спрощене провадження щодо кримінальних проступків) та ускладнення (кримінальне провадження щодо неповнолітніх, провадження в суді присяжних). Метою спрощення кримінальної процесуальної форми може бути раціоналізація та прискорення провадження. Ускладнення кримінальної процесуальної форми може бути обумовлено, наприклад, необхідністю встановлення додаткових процесуальних гарантій для окремих категорій осіб, що характеризуються певними специфічними юридично значущими властивостями (гл. 37 КПК), так і для обвинувачених у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі (провадження в суді присяжних) (статті 383–391 КПК).

*Єдність* названої форми обумовлена віднесенням питань регулювання кримінального судочинства до виключної компетенції ВР України, оскільки відповідно до п. 14 ст. 92 Конституції України виключно законами визначається кримінальне судочинство в Україні.

*Обов'язковість* кримінальної процесуальної форми міститься у вимозі точного і неухильного виконання її приписів. Порушення порядку кримінального провадження, ігнорування процесуальної форми, вихід за їх межі тягне за собою негативні юридичні наслідки, зокрема, у вигляді скасування процесуального рішення, визнання доказів недопустимими тощо. Наприклад, ст. 409 КПК містить перелік підстав для скасування або зміни судового рішення судом апеляційної інстанції.

Кримінальною процесуальною формою охоплюється і сукупність правових вимог, які пред'являються до процесуальних документів (підстави та порядок їх складання, реквізити). У цьому сенсі йдеться про форму протоколу слідчої (розшукової) дії, обвинувального акта, вироку.

Кримінальна процесуальна форма забезпечує досягнення завдань кримінального провадження. Адже успішна реалізація передбачених кримінальним процесуальним законом прав усіх цих осіб та сумлінне виконання ними покладених на них обов'язків є найважливішими гарантіями здійснення завдань кримінального судочинства, а отже, і завдань правосуддя в цілому.

Додержання процесуальної форми забезпечує виховний вплив судових процесів. Зокрема, лише гласне і відкрите судове провадження за участю обвинувачених та потерпілих, а у необхідних випадках їх законних представників та захисників, шляхом безпосереднього дослідження показань, речей і документів, публічного обговорення учасниками кримінального провадження результатів проведеного дослідження та проголошення судового рішення, а також виконання всіх інших вимог кримінального процесуального закону можуть забезпечити успішне здійснення виховних та превентивних функцій суду.

Не слід ототожнювати кримінальну процесуальну форму з формалізмом. Кримінальна процесуальна форма складається з найбільш доцільних правил судочинства, дотримання яких дозволяє найкоротшим шляхом досягти завдань кримінального провадження та захистити права людини. Формалізм означає штучне ускладнення



кримінального провадження такими правилами та процедурами, які не лише не сприяють досягненню завдань кримінального провадження, а навпаки, заважають цьому.

Таким чином, кримінальному процесуальному порядку притаманні послідовний демократизм і гуманізм, характерні для правової держави.

## **§ 5. Кримінальні процесуальні функції**

Конституція України визначає правовий зміст кримінальних процесуальних функцій. А саме, у п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України проголошено, що однією із засад судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Відповідно до ст. 22 КПК кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК. При цьому суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

Загальні завдання кримінального судочинства, сформульовані у ст. 2 КПК, не виключають, а навпаки, передбачають різні форми і методи реалізації кримінальних процесуальних функцій відповідно судом, прокурором, слідчим і оперативним підрозділом. Кожний з них має притаманну саме йому спрямованість у вирішенні цих завдань. У свою чергу, учасники процесу (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий та ін.) мають свою спрямованість у діяльності, яку вони здійснюють і яка обумовлена характером їх інтересів у справі. Із спрямованістю тих чи інших видів процесуальної діяльності і пов'язано поняття кримінальних процесуальних функцій.

У теорії відсутня єдина думка про поняття кримінальної процесуальної функції. Для характеристики процесуальних функцій істотно важливим є те, що вони закріплені у законі як певні види, напрями процесуальної діяльності; виокремлюються з усієї процесуальної діяльності як основні, оскільки кожна з них безпосередньо пов'язана з реалізацією завдань кримінального провадження; здійснюються суб'єктами, які уповноважені здійснювати кримінальне провадження або мають у ньому процесуальний інтерес.

Отже, *кримінальні процесуальні функції* – це виражені у законі основні напрями процесуальної діяльності, що здійснюються з метою реалізації завдань кримінального провадження суб'єктами, уповноваженими на ведення процесу або наділеними правами для активної участі у кримінальному провадженні для захисту своїх прав та законних інтересів.

З урахуванням такого розуміння суті процесуальних функцій до їх числа в юридичній літературі найчастіше відносять як головні три функції – *обвинувачення, захисту і судового розгляду та вирішення справи (правосуддя)*. Основними їх справедливо називають тому, що вони завжди обов'язково виявляються в центральній стадії процесу – судовому розгляді, і розрізнення цих функцій визначає змагальну побудову

судового розгляду. Природно, що це ставить їх на особливе місце у загальній системі кримінальних процесуальних функцій.

До кола кримінальних процесуальних функцій, окрім основних, відносять і функцію досудового розслідування, судового контролю, нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, а також при виконанні судових рішень у кримінальних справах (прокурорський нагляд), підтримання цивільного позову, заперечення проти цивільного позову.

Детальну характеристику кожної з названих процесуальних функцій та суб'єктів, що їх здійснюють, буде подано у наступних главах. Тут же зазначимо лише деякі положення, що мають значення для розуміння питання, що розглядається.

Перш за все, названі кримінальні процесуальні функції здійснюються не ізольовано одна від одної, вони тісно пов'язані між собою, перебувають у певному співвідношенні й у сукупності забезпечують виконання завдань кримінального провадження. Йдеться, отже, про систему процесуальних функцій, яка має певні особливості. У ній є функції, що сполучаються, розвиваються і доповнюють одна одну, і тому один суб'єкт може реалізувати декілька процесуальних функцій; однак існують і функції несумісні, які один і той самий суб'єкт виконати не може. Так, здійснення прокурором функції нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування не лише не виключає, але, навпаки, передбачає здійснення ним функції підтримання державного обвинувачення в суді.

У ході реалізації слідчим функції досудового розслідування, коли ним, зокрема, встановлено наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення, слідчий за погодженням з прокурором складає письмове повідомлення про підозру та повідомляє про підозру особі. Такі дії слідчого спрямовані на формування обвинувачення.

Коли ж йдеться про функції обвинувачення, захисту і правосуддя, то вони суворо розрізняються, і тому суб'єкти, що здійснюють обвинувачення (так само як і захист), не можуть здійснювати правосуддя; той, хто обвинувачує, не може бути суддею. Адже відповідно до ч. 3 ст. 22 КПК під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службову особу.

Функція правосуддя здійснюється не інакше як на підставі сформульованого в обвинувальному акті обвинувачення. Здійснення її означає правильне, згідно із законом і обставинами справи, вирішення основного питання – про винуватість чи невинуватість обвинуваченого і про застосування до винного справедливого покарання. Однак висновок про винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення не означає, що суд є суб'єктом обвинувачення. Суд – орган судової влади, який здійснює правосуддя. Твердження про винуватість або невинуватість обвинуваченого є підсумком діяльності суду. Воно одержує свій вираз в обвинувальному або виправдавальному вироку суду – найважливішому акті правосуддя.

Згідно зі ст. 55 Конституції України суд у визначених законом випадках виконує і функцію контролю за правомірністю рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора, які обмежують основоположні права та свободи людини, що беруть участь у кримінальному судочинстві (наприклад, оскарження до суду постанови про закрит-

тя кримінального провадження та інших рішень, дій чи бездіяльності слідчого, прокурора у випадках, передбачених ст. 303 КПК).

Наявність кримінальних процесуальних функцій у кримінальному провадженні, здійснення їх різними органами й особами на справді демократичних засадах забезпечує виконання завдань кримінального провадження та дійсний захист прав і законних інтересів особи.

## **§ 6. Кримінальні процесуальні відносини**

Відносини між учасниками кримінального провадження, що виникають, припиняються або змінюються на підставі норм кримінального процесуального права, є кримінальними процесуальними відносинами.

Кримінальні процесуальні відносини є різновидом правових відносин. Тому цьому виду відносин, з урахуванням їх особливостей, притаманні ознаки правових відносин.

Отже, найхарактернішою ознакою кримінальних процесуальних відносин є те, що вони виникають, припиняються або змінюються на підставі норм кримінального процесуального права. Наявність кримінальних процесуальних відносин демонструє реальну силу кримінального процесуального права, його життєву спроможність та ефективність.

Кримінальні процесуальні відносини виникають, припиняються або змінюються за певних обставин, які називаються юридичними фактами. Юридичними фактами, що спричиняють виникнення, зміну та припинення кримінальних процесуальних відносин, найчастіше є кримінальні процесуальні дії, рідше – події (наприклад, сплив строку давності, смерть підозрюваного), але щоразу у зв'язку з певними діями.

Суб'єктами кримінальних процесуальних відносин є юридичні та фізичні особи – учасники кримінального провадження. Зокрема, до суб'єктів таких відносин кримінальним процесуальним законом віднесені суд, державні органи та посадові особи, які здійснюють свої повноваження на стадії досудового розслідування та під час судового розгляду, а також громадяни, юридичні особи приватного та публічного права, їхні представники.

При здійсненні покладених на них обов'язків і реалізації прав з досудового розслідування, розгляду та вирішення кримінальних проваджень вказані державні органи вступають між собою та з іншими суб'єктами процесуальної діяльності у певні, передбачені процесуальним законом відносини – процесуальні правовідносини. Зокрема, між співробітником оперативного підрозділу та слідчим виникають відповідні процесуальні відносини під час виконання доручень слідчого.

Іншого характеру кримінальні процесуальні відносини виникають між слідчим і прокурором у ході здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

Певні процесуальні відносини виникають також між прокурором і судом у разі звернення прокурора до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування

примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Кожний із цих суб'єктів кримінальних процесуальних відносин має передбачені законом обов'язки, яким відповідають конкретні права іншого суб'єкта цих правовідносин.

Суб'єкти кримінальних процесуальних відносин, що розглядаються, здійснюють певні владні повноваження стосовно інших осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні: підозрюваного, обвинуваченого, свідків, експертів, перекладачів та ін. Ці повноваження включають застосування у разі необхідності відповідних заходів забезпечення кримінального провадження щодо зазначених осіб. Так, при наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення слідчий вручає письмове повідомлення про підозру особі і може звернутися, за наявності на те законних підстав, з клопотанням, погодженим з прокурором, до слідчого судді про застосування до підозрюваного такого запобіжного заходу, як тримання під вартою.

Здійснює певні владні повноваження стосовно інших осіб і головуючий у судовому засіданні, який керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи з судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження (ч. 1 ст. 321 КПК).

Усі владні повноваження учасників кримінального провадження регулюються кримінальним процесуальним законодавством. Особи ж, щодо яких застосовуються заходи забезпечення кримінального провадження, що впливають з цих повноважень, користуються відповідними правами. Так, підозрюваний має право у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання і місце свого перебування (п. 7 ч. 3 ст. 42 КПК). З цього випливає, що між учасниками кримінального провадження, які ведуть процес, та іншими суб'єктами процесуальної діяльності також виникають процесуальні відносини. Вони пов'язані з багатогранною діяльністю відповідних учасників кримінального провадження по досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень та суду з розгляду кримінальних справ. Ось чому саме діяльність вказаних суб'єктів і становить основний зміст кримінальних процесуальних відносин.

Будь-які кримінальні процесуальні правовідносини мають власний об'єкт. Об'єкт кримінальних процесуальних правовідносин – це все те, з приводу чого такі відносини виникли й існують, головним чином очікуваний результат поведінки учасників кожного конкретного правовідношення. Коло можливих об'єктів кримінальних процесуальних відносин широке. Таким об'єктом може бути проведення дій (явка підозрюваного до слідчого за викликом, дача показань на допиті), або певна поведінка (неперешкодження встановленню обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні), або ті чи інші речі та документи, які підлягають вилученню при обшуку (ч. 7 ст. 236 КПК) тощо.

У свою чергу, процесуальні дії втілюються в актах, що приймаються в кримінальному процесі. Такі акти є правовими засобами забезпечення виконання завдань кримінального провадження. Кримінальними процесуальними актами є правові акти, які знаходять своє вираження у встановленій законом процесуальній формі, в яких державний орган чи посадова особа в межах своїх повноважень у встановленому законом порядку дає відповіді на правові питання, що виникли у справі. Зазначені акти повинні ґрунтуватися на встановлених фактичних обставинах справи та приписах закону і містити владне волевиявлення щодо дій, спрямованих на досягнення завдань кримінального провадження.

Прийняття кримінального процесуального рішення включає певні етапи. Перший етап – збирання і оцінка інформації, яка приводить до висновку про наявність (відсутність) певних фактичних обставин та ознак, необхідних для вибору виду та прийняття рішення (інформаційний етап). При виборі виду рішення суд або інший уповноважений учасник кримінального провадження повинен керуватися вимогою доцільності, оскільки правильна реалізація закону зобов'язує обрати і найбільш доцільний шлях перетворення в життя його приписів, тобто з усіх можливих рішень обрати таке, яке забезпечує максимально повне та точне досягнення мети закону при даних конкретних умовах місця та часу.

Другий етап – прийняття рішення на підставі отриманої інформації. Тому для прийняття рішення повинні бути наявні фактичні та правові підстави. Співвідношення цих підстав обумовлює законність, обґрунтованість та вмотивованість кримінальних процесуальних рішень.

Кримінальні процесуальні акти мають встановлену законом форму – постанови, ухвали, вироки тощо. Вимоги до форми рішення містяться у вказівках законодавця щодо виду документа, в якому рішення повинно бути втілено, та у вимогах, яким цей документ повинен відповідати. Структура кримінального процесуального рішення, як правило, включає вступну, описово-мотивувальну та резолютивну частини.

## **§ 7. Кримінальні процесуальні гарантії**

Гарантія (від. фр. *garantie* – забезпечення) за своєю суттю є засобом, необхідною умовою досягнення відповідних завдань.

*Кримінальні процесуальні гарантії* – це сукупність встановлених законом правових норм, що забезпечують виконання завдань кримінального провадження та надають можливість суб'єктам кримінального процесу виконувати обов'язки та реалізовувати права.

Отже, правові засоби, які забезпечують усім суб'єктам кримінальної процесуальної діяльності можливість реально виконувати свої обов'язки та використовувати надані права, являють собою кримінальні процесуальні гарантії.

Розрізняються кримінальні процесуальні гарантії в *широкому* та *вужькому* значеннях. У *широкому* розумінні весь кримінальний процесуальний порядок значною мірою являє собою систему кримінальних процесуальних гарантій, спрямованих у цілому на досягнення завдань кримінального провадження.

Кримінальні процесуальні гарантії у вузькому значенні є гарантіями, які мають забезпечувати захист особи від кримінальних правопорушень, охороняти права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження й іменуються гарантіями прав особи у кримінальному провадженні. Основу цих гарантії становлять права і свободи людини, які встановлені та забезпечені Конституцією України та КЗПЛ. Отже, галузь кримінального процесуального права передбачає процесуальні гарантії основоположних прав особи: права на судовий захист та права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, посадових і службових осіб (ст. 55 Конституції України); права на справедливий суд (ст. 6 КЗПЛ); права на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України), недоторканність житла (ст. 30 Конституції України), таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України). Важливе місце в системі цих гарантії посідає забезпечення обвинуваченому права на захист (п. 6 ст. 129 Конституції України).

Ці основоположні норми конкретизуються у кримінальному процесуальному законі стосовно стадій, видів проваджень у кримінальному процесі та прав, наданих учасникам кримінального провадження.

Таким чином, гарантіями прав особи у кримінальному провадженні є правові засоби, які забезпечують фактичну реалізацію цих прав. Наприклад, право підозрюваного на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, гарантується чітким і своєчасним повідомленням про його права, передбачені КПК, а також отриманням ним їх роз'яснення.

Обов'язок з забезпечення прав учасників кримінального провадження покладено передусім на слідчого, прокурора та суд.

Деякі процесуальні дії щодо громадян та державно-владні рішення учасників кримінального провадження, що приймаються, так чи інакше зачіпають або обмежують конституційні (основоположні) права і свободи особи. Тим самим вони є засобами кримінального процесуального примусу, які покликані припиняти неправомірні діяння учасників кримінального провадження, що перешкоджають нормальному ходу кримінального процесу, або запобігати їм. Серед них найбільш поширеними є запобіжні заходи, затримання підозрюваного, відсторонення від посади та інші заходи забезпечення кримінального провадження.

Використання особами, які беруть участь у кримінальному провадженні, наданих їм прав у процесі, додержання цих прав співробітником оперативного підрозділу, слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом, наслідки, передбачені законом у разі порушення цих прав та невиконання зобов'язань, утворюють *систему кримінальних процесуальних гарантії*. Так, одним із найважливіших суб'єктів процесуальної діяльності є обвинувачений. З метою досягнення завдань кримінального провадження він наділений широкими правами, що утворюють у сукупності право на захист. Для його реалізації закон наділяє обвинуваченого реальними можливостями захищатися від висунутого обвинувачення і в той же час гарантує дійсне втілення в життя цих можливостей у кожному конкретному кримінальному провадженні. Гарантіями цього



є, зокрема, право знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його обвинувачують, та бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення; брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення; збирати і подавати суду докази; оскаржувати в установленому КПК порядку судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення (ст. 42 КПК) тощо. Система процесуальних гарантій забезпечує реальне втілення у життя прав і законних інтересів усіх учасників кримінального провадження і тим самим є загальною гарантією кримінального процесу.

## **§ 8. Система кримінального процесу**

Процесуальна діяльність суб'єктів кримінального процесу, які здійснюють досудове розслідування та судовий розгляд, розвивається і протікає у формі проваджень та за певними стадіями, які є відносно самостійними частинами кримінального процесу, та характеризується притаманними їм особливостями і разом з тим служить досягненню цілей і вирішенню загальних завдань кримінального провадження. Самостійність кожного виду провадження або стадії виявляється у властивих лише їм специфічних ознаках: безпосередніх завданнях; колі суб'єктів; процесуальному порядку діяльності; характері кримінальних процесуальних відносин; строках провадження; підсумкових рішеннях та процесуальних актах.

Кримінальне провадження рухається послідовно, у своєму розвитку проходячи етапи-стадії. Стадії кримінального процесу тісно пов'язані між собою спільними для кримінального процесу принципами і завданнями, але в той же час кожна з них протікає у формах, характерних тільки для неї.

Кожна стадія передусім вирішує загальні завдання кримінального провадження у властивій цій стадії процесуальній формі, яка визначає специфіку процесуального становища суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, засобів доказування, правозахисних механізмів, процесуальних рішень та повноважень органів і посадових осіб, що ведуть кримінальний процес.

Стадіями кримінального процесу є: 1) досудове розслідування; 2) підготовче провадження; 3) судовий розгляд; 4) провадження в суді апеляційної інстанції; 5) провадження в суді касаційної інстанції; 6) виконання судових рішень; 7) провадження у ВСУ; 8) провадження за нововиявленими обставинами.

*Досудове розслідування* – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 5 ст. 3 КПК).



Досудове розслідування являє собою регламентовану кримінальним процесуальним законом діяльність оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, прокурора, спрямовану на збирання, перевірку і оцінку доказів для вирішення питання про наявність або відсутність події кримінального правопорушення, вини певної особи в його вчиненні, про характер і розмір шкоди, заподіяної правопорушенням, на встановлення інших обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, а також на припинення кримінальних правопорушень і запобігання їх вчиненню.

Називаючи розслідування «досудовим», законодавець вказує на його співвідношення з основною частиною судового провадження у першій інстанції – судовим розглядом. Досудове розслідування передуює судовому провадженню у першій інстанції і покликане забезпечити його успішне проведення. Характерними рисами цієї стадії процесу є швидкість, всебічність, повнота та неупередженість дослідження обставин вчиненого кримінального правопорушення.

Передбачена гл. 27 КПК стадія *підготовчого провадження* є першим важливим етапом судового провадження у суді першої інстанції, в якому суд зобов'язаний перевірити матеріали кримінального провадження, з'ясувати достатність фактичних і юридичних підстав для прийняття судових рішень, передбачених ч. 3 ст. 314 КПК, вирішити питання, пов'язані з підготовкою кримінального провадження до судового розгляду, у тому числі визначити дату, час та місце судового розгляду, форму проведення судового засідання, склад суду тощо.

У підготовчому провадженні не вирішується питання про доведеність вини обвинуваченого, оскільки це прерогатива суду під час судового розгляду, завданням цього провадження є процесуальне та організаційне забезпечення проведення судового розгляду. На стадії підготовчого провадження виконується функція контролю за досудовим розслідуванням – у визначених законом межах перевіряється законність рішень, прийнятих за результатами розгляду заяв та повідомлень про вчинення кримінального правопорушення, зокрема, відповідність вимогам КПК обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру, клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, – та організаційна (підготовча) функція до наступної стадії судового провадження – судового розгляду з метою створення належних умов для успішного виконання завдань кримінального судочинства.

*Судовий розгляд* – головна і центральна стадія кримінального процесу. У цій стадії суд колегіально або суддя одноособово у судовому засіданні, за участю сторін та інших учасників кримінального провадження розглядає і вирішує кримінальну справу по суті, тобто про винуватість або невинуватість обвинуваченого, застосування до нього покарання або виправдання невинуватого. Завдання стадії обумовлені перш за все завданнями, які стоять перед судом. Так, відповідно до ст. 2 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВР України.

Крім того, завданнями стадії судового розгляду є всебічне дослідження доказів; контроль за якістю досудового розслідування та вирішення справи по суті шляхом ухвалення вироку чи постановлення ухвали.

У судовому розгляді найбільш повно та послідовно реалізовано всі засади кримінального провадження.

*Провадження в суді апеляційної інстанції* – діяльність суду апеляційної інстанції, що відбувається у разі подання апеляції прокурором, підозрюваним, обвинуваченим, захисником або іншим визначеним КПК учасником кримінального провадження на вирок і ухвали суду, зазначені у ст. 392 КПК. Право на апеляційне оскарження судових рішень гарантоване ст. 129 Конституції України і як конституційна засада судочинства становить невід’ємну складову права на судовий захист. КСУ у Рішенні від 11.12.2007 № 11-рп/2007 зазначив: «Реалізацією права особи на судовий захист є можливість оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина» (абз. 3 підп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини).

Суть такого виду провадження полягає в перевірці законності, обґрунтованості та вмотивованості вироку або ухвали у межах апеляційної скарги на підставі матеріалів, що є в справі, та додатково представлених доказів шляхом проведення судового розгляду. Якщо розгляд апеляційної скарги дає підстави для прийняття рішення на користь осіб, в інтересах яких апеляційні скарги не надійшли, суд апеляційної інстанції зобов’язаний прийняти таке рішення (ч. 2 ст. 404 КПК).

Подання апеляційної скарги на вирок або ухвалу суду зупиняє набрання ними законної сили та їх виконання, крім випадків, встановлених КПК (ч. 1 ст. 400 КПК).

У результаті розгляду апеляцій на судові рішення апеляційний суд може скасувати вирок та ухвалити новий вирок або скасувати ухвалу та ухвалити нову ухвалу (ст. 407 КПК). Право та обов’язок апеляційного суду ухвалити свій вирок чи ухвалу за наслідками апеляційного розгляду є однією з гарантій права особи на судовий захист.

*Провадження в суді касаційної інстанції* – розгляд судом касаційної інстанції кримінальної справи, що відбувається у разі подання касаційної скарги засудженим, виправданим, захисником, потерпілим, прокурором або іншим визначеним КПК учасником кримінального провадження на вирок і ухвали суду, зазначені у ст. 424 КПК. Судом касаційної інстанції виступає ВССУ, який на цій стадії забезпечує право особи на оскарження судового рішення суду першої інстанції після його перегляду в апеляційному порядку або ухвали апеляційного суду щодо цих рішень.

Головним завданням суду касаційної інстанції є перевірка законності, обґрунтованості та вмотивованості рішень судів першої та апеляційної інстанцій, що дає змогу своєчасно виправити допущені ними порушення норм матеріального і процесуального права, реалізувати гарантоване Конституцією України право особи на судовий захист.

*Виконання судових рішень* – стадія, в якій суд вирішує ряд питань процесуального характеру, що виникають у зв’язку з набранням вироком або ухвалою законної сили (ст. 532 КПК) та зверненням їх до виконання (ст. 535 КПК), або таких, що виникли вже в процесі самого їх виконання, а іноді й після його виконання (наприклад, про дострокове зняття судимості).

*Провадження у Верховному Суді України* є виключним (екстраординарним) різновидом судових проваджень з перегляду судових рішень. Згідно зі ст. 125 Конституції України та ст. 17 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» ВСУ є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Тому саме на ВСУ покладено завдання забезпечити однакове застосування судом касаційної інстанції, яким є ВССУ, закону України про кримінальну відповідальність і таким чином гарантувати єдність судової практики при застосуванні норм матеріального права. Впровадження в КПК такої процедури, як перегляд рішень суду касаційної інстанції ВСУ, є особливою формою їх ревізії з тим, щоб зберегти єдність судової практики і не допустити існування різних судових рішень у подібних суспільно небезпечних діяннях.

Відповідно до ст. 445 КПК підставами для перегляду судових рішень ВСУ, що набрали законної сили, є: 1) неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь (крім питань призначення покарання, звільнення від покарання та від кримінальної відповідальності), що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень; 2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Крім того, кримінальний процесуальний закон передбачає стадію *провадження за нововиявленими обставинами*, в якій також перевіряється законність, обґрунтованість та вмотивованість вироків і ухвал, що набрали законної сили. Проте подібного роду перевірка (перегляд) має місце при наявності особливих підстав, вказаних у законі (ст. 459 КПК). Такий перегляд проводиться у разі виявлення після набрання законної сили вирокі або ухвалою суду обставин, які раніше не були відомі і не могли бути відомі суду і які самі по собі або в сукупності з даними, що є у справі, встановлюють незаконність, необґрунтованість або невмотивованість винесених вироку або ухвали.

Слід зазначити, що судовим провадженням є кримінальне провадження у суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, Верховним Судом України, а також за нововиявленими обставинами становлять судове провадження (п. 24 ст. 3 КПК).

До системи кримінального процесу також включено і особливі порядки у суді першої інстанції (спрощене провадження щодо кримінальних проступків та провадження в суді присяжних) та особливі порядки кримінального провадження (кримінальні провадження на підставі угод; у формі приватного обвинувачення; щодо окремої категорії осіб; щодо неповнолітніх; щодо застосування примусових заходів медичного характеру; яке містить відомості, що становлять державну таємницю; на території дипломатичних представництв, консульських установ України, на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно приписано до порту, розташованого в Україні).

Розглянуті провадження, стадії та особливі порядки становлять єдину систему кримінального процесу. Система кримінального процесу раціональна і логічна.

Щодо стадій важливо знати, що кожна попередня стадія створює необхідні передумови для успішного вирішення завдань наступної стадії. На кожній стадії, як правило, підлягає контролю законність дій і рішень, що мали місце на попередніх стадіях.

Однак далеко не кожне кримінальне провадження або кримінальна справа проходить усі зазначені стадії. Так, кримінальне провадження може бути закрито за відповідних підстав у стадії досудового розслідування. Таке ж рішення може бути прийняте судом у підготовчому судовому засіданні на стадії підготовчого провадження. Просування кримінальної справи може закінчитися ухваленням судом вироку в стадії судового розгляду, якщо вирок не оскаржений.

## **Питання для самоконтролю**

1. Вкажіть, у яких значеннях вживається поняття «кримінальний процес».
2. Визначте елементи поняття кримінального процесу.
3. Назвіть завдання кримінального провадження.
4. Що є предметом і методом науки кримінального процесу?
5. Класифікуйте типи кримінального процесу. Якими ознаками характеризується кожний із них?
6. Розкрийте поняття і значення кримінальної процесуальної форми.
7. Дайте характеристику кримінальних процесуальних функцій.
8. Дайте визначення та назвіть елементи кримінальних процесуальних відносин.
9. Проаналізуйте систему кримінальних процесуальних гарантії.
10. Охарактеризуйте систему кримінального процесу.

# Кримінальне процесуальне право та його джерела

## § 1. Поняття кримінального процесуального права

*Кримінальне процесуальне право* – це галузь права, яка являє собою сукупність закріплених Конституцією України, міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана ВР України, КПК та іншими законами України правових норм, що регулюють порядок діяльності оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, прокуратури та суду у кримінальному провадженні.

Кримінальне процесуальне право організує цю діяльність таким чином, що створюються оптимальні умови для досягнення завдань кримінального провадження.

Отже, кримінальне процесуальне право регулює суспільні відносини, що виникають і розвиваються у зв’язку з досудовим розслідуванням та судовим провадженням. Ці суспільні відносини, будучи врегульовані законом, являють собою кримінальні процесуальні правовідносини.

Кримінальне процесуальне право складається з *інститутів*, які об’єднують групи однорідних норм, що регламентують окремі сфери кримінального провадження. Такими інститутами у кримінальному провадженні є, наприклад, інститут слідчих (розшукових) дій, доказів та доказування, суду присяжних тощо.

Первинними елементами кримінального процесуального права є його *норми*, тобто конкретні правила поведінки учасників кримінального провадження.

Кримінальне процесуальне право є самостійною галуззю права, бо має свій *предмет* правового регулювання та свій, специфічний, *метод* правового регулювання.

*Предметом* правового регулювання у кримінальному процесуальному праві виступають суспільні відносини, які під впливом кримінальних процесуальних норм складаються під час досудового розслідування, судових проваджень у суді першої інстанції та з перегляду судових рішень, а також при виконанні судових рішень, у міжнародному співробітництві під час кримінального провадження.

*Методом* правового регулювання є специфічний спосіб юридичного впливу на відповідні суспільні відносини, який складається з трьох основних, первинних способів впливу на поведінку людей – дозволу, зобов’язання і заборони, що тісно взаємодіють між собою і закріплені у правових нормах. У кримінальному процесуальному праві широко використовуються як *імперативний* (від лат. *impero* – наказувати, припис), так і *диспозитивний* (від лат. *dispositio* – вільне розпорядження, розсуд) методи правового регулювання.

Так, при використанні *імперативного* методу організації кримінальних процесуальних відносин права та обов’язки учасника кримінального провадження виникають не завдяки його вільному розсуду та не за домовленістю з іншими суб’єктами, а за владним велінням закону, іншими словами, в силу публічного обов’язку перед державою. Зокрема, право слідчого починати досудове розслідування за наявності підстав,